

DE TIJDELOOSHEID VAN HET ONBEWUSTE

[THE TIMELESSNESS OF THE UNCONSCIOUS]

Thérèse NOTERDAEME

*Onderzoekscentrum voor Dieptepsychologie
Katholieke Universiteit Leuven*

The notion timelessness of the Unconscious is studied throughout the work of Freud in order to obtain a better understanding of the nature of the Unconscious. The two main aspects of the notion timelessness are successively analysed. The first aspect, the absence of temporal order, concerns the contents of the Unconscious. Its narrow sense is illustrated by the hallucinatory immediacy in dreams while the broader sense is explained by reference to the phenomenon of repetition in transference. The first aspect should also be interpreted in a more radical Kantian sense and concerns the course of the unconscious activity itself, its absence of irreversibility. This is illustrated by processes as condensation and compromise-formation. The second aspect of the notion timelessness, the absence of the effects of the passage of time, calls for a subtle interpretation. It concerns both the archaic content and the archaic method of working of the Unconscious. It is applicable as well to the unfading hallucinatory vividness of unconscious memories as to the immediate presentation by less or more elaborated phantasies of their infantile core, a presentation that is lacking true integration. It manifests itself in the different steps of the history of illness in distinctive discernible ways. Conclusions are formulated in relation to Freud's total conceptualisation of timelessness, his visions on time implicit in this conceptualisation (chronological time, historical time), processes of temporalisation in therapy and last but not least the nature itself of the Unconscious. A deeper insight in this nature points to the idea of unassumed mediation typical for captivating images.

INLEIDING

Zoals alles wat hem omringt, is de mens onophoudelijk onderworpen aan verandering en vergankelijkheid, die hij evenwel niet louter ondergaat maar op een typisch menselijke wijze beleeft en assumeert. Uiteraard is dit een thematiek die wij doorheen de ganse geschiedenis van het wijsgerige denken en de empirische psychologie terugvinden. Evenwel heeft deze thematiek pas haar volle betekenis en haar centrale plaats verkregen in het raam van existentiële filosofieën en gedragspsychologische opvattingen die temporalisatie als een essentiële trek van het psychische beschouwen.

Vertrouwd als wij zijn met dit beeld van de mens als temporaliserend wezen, staan wij wat bevreemd tegenover de gedachte dat er in onze psyche een gebied zou bestaan dat aan de tijd ontsnapt en waaraan temporeel gedrag ontbreekt. Toch is het deze gedachte die Freud (1933) verrassend scherp formuleert in het volgend citaat.

Er is niets in het Es dat overeenkomt met de idee van tijd; er is geen herkenning van het voorbijgaan van de tijd en — wat hoogst merkwaardig is en in aanmerking zou moeten genomen in het filosofisch denken — er wordt geen verandering in zijn mentale processen teweeggebracht door het verloop van tijd. Wensvolle impulsen die nooit het Es hebben overschreden, maar ook indrukken die teruggezonken zijn in het Es door verdringing, zijn virtueel onsterfelijk: na tientallen jaren gedragen zij zich alsof zij zo pas gebeurd zijn. Zij kunnen maar herkend worden als behorend tot het verleden en zij kunnen enkel van hun belang verliezen en van hun energiebezetting worden beroofd, wanneer zij bewust gemaakt zijn door het werk van de analyse; en het is hierop dat het therapeutisch effect in de analytische behandeling in niet geringe mate berust. Telkenmale opnieuw heb ik de indruk gehad dat wij op theoretisch plan te weinig gebruik hebben gemaakt van dit feit dat boven alle twijfel staat, het feit nl. van de onveranderbaarheid door de tijd van het verdrongene. Dit schijnt een toegangsweg te bieden tot de diepste ontdekkingen. (p. 74)

Dit opmerkelijk citaat komt ons voor als een breed onderzoeks-panorama dat steeds nieuwe en verder reikende vragen ontvouwt.

Is er inderdaad niets in het onbewuste leven dat overeenkomt met de idee van tijd, of tenminste met een of ander deelaspect ervan? In aansluiting hierbij stelt zich de vraag wat Freud precies onder de tijdsidee verstaat. — En wordt er werkelijk geen enkele verandering in de onbewuste processen teweeggebracht door het verloop van de tijd? Ook hier dringt zich een nadere precisering van de term verandering op. — Zijn de genoemde categorieën van het Es (de wensimpulsen die nooit het Es hebben overschreden en de indrukken die teruggezonken zijn in het Es door verdringing) tijdeloos in dezelfde zin? Congruent lijkt ons de vraag of de ontijdelijkheid van het oerverdrongene niet in een andere betekenis moet worden verstaan dan de atemporaliteit van het naverdrongene. — En wat het werk van bewustmaking in het kader van de therapie betreft, is dit inderdaad de enige weg langswaar verdrongen inhouden kunnen herkend worden als behorend tot het verleden? Zijn er geen andere modi van verwerking denkbaar, waardoor die inhouden aan belang kunnen verliezen en, zoals Freud het energetisch uitdrukt, van hun energiebezetting kunnen beroofd worden? — En hoe kan er op het theoretische vlak meer en beter gebruik worden gemaakt van het feit van de onveranderbaarheid door de tijd van het verdrongene? Kunnen wij niet iets vermoeden van die diepste ontdekkingen waartoe zulks mogelijk zou kunnen leiden en die Freud in een filosofisch perspectief schijnt te plaatsen?

Zoals wij zien, open dit citaat een waaier van discussiepunten en

verdere vragen. Spreken over de atemporaliteit van het Onbewuste is meteen het ter sprake brengen van de meest essentiële concepten en problemen van de psychoanalyse. Vandaar dat wij met Ricoeur (1965, p. 426) kunnen zeggen dat het mogelijk is het gehele oeuvre van Freud te herlezen aan de hand van deze leidraad. Hoewel wij dit hier niet in extenso kunnen doen, is het toch dit standpunt dat wij in deze studie innemen. Het hoofddoel ervan is Freuds visie op het Onbewuste en op het psychisch leven over het algemeen door te lichten vanuit de gezichtshoek van de tijdsthematiek.

Om dit op een systematische wijze te doen, sluiten wij aan bij een bondige definitie die Freud (1915b) van de atemporaliteit van het Onbewuste geeft: „De onbewuste processen zijn tijdeloos, d.w.z. zij zijn niet temporeel geordend, zij worden niet veranderd door het voorbijgaan van de tijd [...]” (p. 187). Wij maken achtereenvolgens een grondige analyse van elk van beide deelaspecten die Freud aan de notie tijdeloosheid onderscheidt. Het eerste aspect, het gemis aan temporele ordening, slaat zowel op de inhoud van de mentale activiteit (hallucinatorische onmiddellijkheid) als op de aard zelf van de mentale akt (apriori-vormen). Het tweede aspect, de onveranderlijkheid, krijgt, in het licht van de ziektegeschiedenis, een genuanceerde betekenis die om een dieper gravende verklaring vraagt. Tenslotte pogen wij de beide deelaspecten van de atemporaliteit van het Onbewuste in hun onderlinge samenhang te vatten, de idee van tijd die Freud erin hanteert te preciseren, en verdere implicaties van het begrip tijdeloosheid meer uitdrukkelijk naar voren te halen. Deze implicaties werpen licht op de tijdsdimensie in de therapie, maar zij geven op de eerste plaats een diepgaand inzicht in het hoofdobject van deze studie, de wezensaard zelf van het Onbewuste.

GEMIS AAN TEMPORELE ORDENING: HALLUCINATORISCHE ONMIDDELIJKHEID

Wij vatten het onderzoekswerk aan langs het fenomeen van de droom. Dit is de manifestatie van het Onbewuste die het gemakkelijkst toegang geeft tot de onbewuste processen. Via deze weg slagen we erin, stapsgewijze en met voortschrijdende diepgang, door te dringen tot het eigenlijke vlak waarop wij de tijdeloosheid van het Onbewuste moeten zien. Dit is het metapsychologische vlak. Hier vatten wij een eerste betekenis van het begrip atemporaliteit als hallucinatorische onmiddellijkheid.

Toegangsweg langs de droom

De droom in zijn manifeste gedaante beschouwd, geeft geen eenduidige indicatie van de tijdeloosheid van het Onbewuste. Enerzijds zijn wij getroffen door de tijdsverwarring die zo typisch is voor de droom en in hoge mate bijdraagt tot het bizarre karakter ervan. Anderzijds stellen wij vast dat sommige dromen of droomepisodes het goed geordend verloop van een verhaal bezitten, ja, zelfs tijdbepalingen en tijdberekeningen bevatten. De vraag rijst op of dergelijke tijdskenmerken niet als tegenindicaties van de tijdeloosheid van het Onbewuste kunnen begrepen worden.

Welnu, de analyse van de manifeste droom wijst uit dat logische tijdssamenhang, alsook tijdbepalingen en tijdberekeningen, die gebeurlijk in een droom kunnen voorkomen, afkomstig zijn uit een dubbele bron. Ofwel zijn zij eenvoudig overgenomen uit het voorbewust gedachtenmateriaal,¹ o.m. de dagresten; in dat geval worden zij in de manifeste droom als een echo herhaald maar niet „herdacht”. Ofwel zijn zij het produkt van de secundaire elaboratie.²

Wat de latente, door interpretatie achterhaalde droomgedachten betreft, deze zijn, op een eerste gezicht, geheel van voorbewuste aard. Uiteraard bezitten zij al de kwaliteiten en dus ook de tijdsrelaties die tot het normaal gedachtenleven behoren. Dit gaat van de meest primaire tijdsoriëntatie inherent aan de gedachte (wens, herinnering, plan, vrees) tot precieze tijdsdateringen en ingewikkelde tijdberekeningen. Dit slaat ook op de hogere tijdsstructuur van de gedachtenstroom. Maar het voorbewust gedachtenmateriaal is juist niet de kern van de droom. „Waarom wilt u volstrekt de stof verwisselen met de arbeid die haar een vorm geeft,” zo wijst Freud (1916-17, p. 223) zijn toehoorders terecht in een les van 1915.

De kern van de droom, als manifestatie van het Onbewuste, is de droomarbeid. Houdt de droomarbeid rekening met de tijd? Ziedaar de vraag die relevant is voor onze problematiek.

De droomarbeid, die zich bedient van de processen van verschuiving,

¹ In de droom „Een vrouw wandelt met twee kleine meisjes waartussen een leeftijdsverschil van $1\frac{1}{4}$ jaar bestaat” is het tijdsverschil $1\frac{1}{4}$ jaar overgenomen uit het latent gedachtenmateriaal, waar het als de tijdsafstand tussen twee kindertraumata van de droomster ($3\frac{1}{2}$ jaar en $4\frac{3}{4}$ jaar) gevat wordt (Freud, 1900, p. 409).

² In de droom over Goethes aanval op Herr M. wordt een veelheid van disparate materialia door de secundaire elaboratie in een eenheid gevat en als een intellectuele operatie m.b.t. de tijd begrepen: „Ik tracht wat klaarheid te brengen in de tijdsrelaties die mij onwaarschijnlijk lijken [...]” (Freud, 1900, p. 449).

condensatie, figuratie, heeft uiteindelijk een dubbel doel: omzetting van de latente gedachten in de tegenwoordige tijd, voorstelling van die gedachten in visueel aanschouwelijke beelden. Het is duidelijk dat hierbij de meeste tijdsoriëntaties van de gedachten (inherent aan wensen, herinneringen en dergelijke) vervallen en dat ook de tijdsstructuur van de gedachtengang teloor gaat. Toch moet erop gewezen worden dat sommige transposities die door de droomarbeid ontstaan, als tegenindicaties van de tijdeloosheid van het Onbewuste zouden kunnen aangevoerd worden.

Het komt immers voor dat een logische tijdsordening (bij voorbeeld oorzaak-gevolg) eenvoudig wordt omgezet in een opeenvolging van beelden, zodat de gedachtengang gemakkelijk kan worden gereconstrueerd. Een eigenaardigheid in dit verband is het feit dat een gedachtengang wel eens in omgekeerde orde wordt uitgebeeld, wat om een verdere verklaring vraagt.³ Wie dromen interpreteert, leert ook dat tijdbepalingen niet zelden in ruimtetermen worden vertaald: lang verleden tijd wordt voorgesteld als iets dat in de verte verschijnt, als iets heel kleins; de vroege kindertijd krijgt de plastische vorm van een grote gestalte; tijdsduur en herhaling worden uitgebeeld in geldsommen en getallen (Freud, 1900, p. 408, toegevoegd in 1911, p. 415). Is dit alles juist, dan kan met reden opgeworpen worden dat het Onbewuste op zijn minst over een zeker tijdsbesef moet beschikken om de tijdsrelaties van de latente gedachten op een primitieve, eventueel picturale wijze uit te drukken.

Een weerlegging ten gronde van de ultieme opwerpingen tegen de zogenaamde tijdeloosheid van het Onbewuste is de volgende stelling van Freud. De droom tracht in zijn diepste wezen niets van de latente gedachten uit te drukken in de zin van mede te delen of te laten begrijpen (Freud, 1900, p. 341; 1916-17, p. 231). De droom beoogt een ander doel.

Het wezenlijk doel van de droom kan uit een dubbele bevinding afgeleid. Er is, ten eerste, het feit dat bepaalde manifeste inhouden zich niet laten interpreteren met behulp van de methode van vrije associatie, omdat zij niet op een latente gedachtengang teruggaan. Zij zijn niet het resultaat van de droomarbeid. Zij zijn „symbolen” in strikte zin, dit wil zeggen beelden die op grond van vaste archaïsche relaties, die over-

³ Een soortgelijke omkering is bekend uit de hysterische aanval: zo vermeldt Freud (1900, p. 328, voetnoot 1 toegevoegd in 1909) het geval van een hysterisch meisje, dat de kleine liefdesroman, welke zij naar aanleiding van een toevallige ontmoeting in de fantasie heeft uitgewerkt, tijdens haar aanvallen in omgekeerde orde in scène brengt.

geërfd en in het Onbewuste bewaard zijn, verwijzen naar een infantiele seksuele inhoud (Freud, 1900, p. 351 v.v.; 1916-17, p. 149 v.v., p. 166). Er is, ten tweede, het feit dat manifeste inhouden die integendeel wel via vrije associatie naar een verborgen betekenis leiden, steeds voor verdere interpretaties vatbaar zijn, wat weerom in de richting van een infantiele inhoud wijst (Freud, 1900, p. 218-219). Onze uitspraak dat de kern van de droom als manifestatie van het Onbewuste bestaat in de droom-arbeid, moet dus gecorrigeerd en aangevuld worden. De kern van de droom is zowel zijn infantiele inhoud als zijn archaïsche werking (Freud, 1916-17, p. 211). Beide kernfacetten maken deel uit van het wezenlijk doel van de droom.

Het zijn bepaaldelijk infantiele begeerten die zich in de droom zoeken uit te drukken, en dit op de archaïsche wijze die hun eigen is. Hun expressievorm is niet van de aard van een communicatie maar van de aard van een wensvervulling. Voor zover die infantiele begeerten bovendien verdrongen zijn, kunnen zij slechts op een indirecte wijze als vervuld worden voorgesteld, hetzij door middel van symbolen in strikte zin, hetzij met behulp van recent beeldmateriaal. Om deze bevindingen en hun consequenties voor de tijdsproblematiek ten volle te begrijpen, dienen wij ze in te passen in de theorie van het psychisch apparaat.

Eerste metapsychologische benadering langs de theorie van het psychisch apparaat

Ingaand op deze theorie, zoals Freud ze in hoofdstuk 7 van *Die Traumdeutung* voorstelt, volgen wij de richtlijn die de auteur aan zijn collega's, op 8 november 1911, zal aanreiken tijdens het debat rond het thema „Over de Zogenaamde Ontijdelijkheid van het Onbewuste”. Wij zullen dit debat verderop in de tekst bespreken, maar weerhouden reeds de aangegeven richtlijn die erin bestaat het begrip atemporaliteit metapsychologisch te denken.

In het veel beschreven en besproken theoretisch schema van het psychisch apparaat spitsen wij onze aandacht toe op de tweede fase van het droomproces. Tijdens deze fase wordt de latente droomgedachte (die het Bewustzijn niet kan bereiken omdat dit ongevoelig is tijdens de slaap) aangetrokken door de onbewuste infantiele inhouden. Daardoor gaat zij thans de weg op van de regressie. Zij verliest de eigenschappen die het werk zijn van de hogere systemen die tot het Voorbewuste behoren, onder meer haar logische en chronologische relaties. Zij wordt bewerkt door de lagere systemen, waartoe ook het Onbewuste behoort, en herleid tot haar primitieve materie die nog slechts uit *beelden* bestaat.

Een bijkomende maar noodzakelijke voorwaarde voor de vorming van een droom is het type van vrij energieverloop dat het primair gedeelte van het psychisch apparaat kenmerkt. Dit bestaat in een volledige energieoverdracht van de ene voorstelling op de andere — en dit vele malen — zodat bepaalde beelden van alle kanten energetische steun kunnen ontvangen, het perceptueel systeem kunnen prikkelen en aldus hallucinatorische duidelijkheid verwerven (Freud, 1900, p. 542 v.v.).

In het licht van deze metapsychologische inzichten worden de boven aangehaalde opwerpingen tegen de atemporaliteit van het Onbewuste onkracht. De droom tracht inderdaad in zijn diepste wezen niets van de latente gedachten uit te drukken in de zin van mede te delen. Het voorbewust gedachtenmateriaal staat in dienst van een meer primair doel, dat de eigen finaliteit van de droom uitmaakt. Het is in functie van dit doel dat de voorbewuste gedachten transposities ondergaan. Casussen van transpositie die voorbarig als tegenindicaties van de tijdeloosheid van het Onbewuste werden voorgesteld, kunnen thans op een andere wijze worden begrepen.

Tijdens de omzetting van de latente gedachten in beelden, is het niet onmogelijk dat de tijdsstructuur van de gedachtensamenhang tot op zekere hoogte behouden blijft. De primitieve scène, die door het voorbewust gedachtenmateriaal wordt gerepresenteerd, is immers van de aard van een fantasma dat als zodanig een zekere handeling uitbeeldt en dus een zeker tijdsverloop heeft. Het primitief fantasma behoort evenwel nog tot de orde van de duale relaties waarin geen echte subject-object posities bestaan,⁴ zodat allerhande omkeringen mogelijk zijn. Dit verklaart hoe het komt dat het voorstellingsverloop dat in de plaats van de primitieve scène staat, evengoed in de tegengestelde orde van opeenvolging in het Bewustzijn kan verschijnen.

Evenzo komt de transpositie van tijdsrelaties (bij voorbeeld verleden tijd) in ruimtetermen tegemoet aan een meer primair doel van de droom. Dit doel is nogmaals het in scène brengen van de infantiele begeerte. Weerom raken wij aan de regio van het imaginaire leven, die nog niet tot de orde van de logische tijd toegekomen is, ofschoon zij er wellicht een onmisbare voorwaarde voor vormt. Iets kleins staat voor alles wat loskomt, zoals het kind van de moeder, de fallus van het lichaam. Grote gestalten zijn het symbool van de machtige ouder-

⁴ De gedachte dat er in de primitieve vormen van fantasma geen vaste subject-object posities zijn, is uitgewerkt in Laplanche en Pontalis (1964, p. 1861). De gedachte dat het imaginair discours een circulair karakter heeft, is ook aanwezig in Laplanche en Leclaire (1961, p. 118).

figuren. Geldsommen en getallen stellen de faecaliën voor die de eerste voortbrengselen zijn van het kind. Wat aan het eigen lichaam wordt beleefd aan verlies en creatie, zal, in de psyche geprojecteerd, constitutief zijn voor tijd.

Zijn de laatste beschouwingen slechts toepasselijk op bepaalde casussen van transpositie en in hoge mate van persoonlijke speculatieve aard, meer algemeen en vaststaand is het feit dat de latente droomgedachten door de droom worden omgezet in beelden die hallucinatorische duidelijkheid bezitten. Voorstellingen en opwellingen uit verschillende leeftijdperiodes worden te zamen getelescopeerd en alleen het heden bestaat, zegt Jones (1955, vol. 2, p. 324). Liever dan te spreken van heden of tegenwoordige tijd, verkiezen wij de term hallucinatorische onmiddellijkheid. Wij reserveren de term heden voor het nu gezien in een context van afwezigheid en perspectief. Het is precies de tijds-perspectiviteit die ontbreekt in de droom.

Het begrip hallucinatorische onmiddellijkheid in enge en brede zin

Om de hallucinatorische onmiddellijkheid in enge zin, zoals deze in de droom voorkomt, exhaustief te verklaren, heeft Freud het later nodig geacht aan de topische regressie een speciale conditie toe te voegen: het uitvallen van de realiteitsproeve. Dit is de proeve waarbij het Bewustzijn op basis van motorische controle over de externe of interne herkomst van een voorstelling oordeelt⁵ — een oordeel, naar onze mening, constitutief voor realiteitsbesef en tijdsperspectiviteit. Het is inderdaad een gegevenheid dat motorische controle volledig uitgesloten is tijdens de slaap. Laplanche en Pontalis (1967, p. 140) maken ons evenwel attent op het feit dat in analoge gevallen, in waaktoestand, geen enkele vorm van controle bij machte is om een patiënt uit zijn hallucinatorisch bewustzijn te wekken. Eens men zich van de realiteit heeft afgewend (slaap, hallucinatorische psychose), is men blijkbaar onderworpen aan een regime waar het onderscheid buiten-binnen geen relevant beoordelingscriterium is. Wat hier telt, is een anderssoortig oordeel dat berust op het criterium lust-onlust.

Wat tenslotte het begrip hallucinatorische onmiddellijkheid in verbrede zin betreft, de quasi-hallucinatorische onmiddellijkheid binnen de overdracht (Freud, 1912a, p. 108), hier stellen wij, persoonlijk, een analoog verklaringsschema voor. Door zich vast te hechten aan

⁵ Van de externe voorstelling kan men zich motorisch terugtrekken, niet van de interne (Freud, 1917, p. 232). Het externe object kan men verliezen en terugvinden (Freud, 1925b, p. 237).

bepaalde punten van de tegenwoordige realiteit (de persoon van de therapeut, de therapeutische situatie) slaagt een verdrongen voorstelling erin de Realiteitsproeve te omzeilen, zodat zij niet op haar realiteitskarakter wordt getoetst. Het surplus aan betekenis dat zich op deze wijze rond een reële feitelijkheid weeft, wordt thans kritiekloos voor actueel en werkelijk genomen. Zij wordt niet herkend als zijnde van voorstellingsaard. Maar een diepere grond van tijdeloosheid is ook hier de connectie van het verdrongene met archaïsche inhouden en infantiele prototypen die aan eender welke vorm van realiteitscontrole ontsnappen, omdat zij onder een ander regime vallen. Het zijn primitieve scènes waar het realiteitsoordeel irrelevant is. Hier heerst het onaantastbaar geloof dat typisch is voor infantiele wensvervullende psychische realiteit.

GEMIS AAN TEMPORELE ORDENING:

APRIORI-VORM VAN DE ONBEWUSTE MENTALE AKT

Wordt de inhoud van de latente gedachtengang getelescopeerd in het heden, om het met Jones uit te drukken, of herleid tot hallucinatorische onmiddellijkheid, om het in eigen woorden te zeggen, de onbewuste mentale activiteit zelf mist onomkeerbare tijdssamenhang. Dit is een tweede diepere betekenis van de notie tijdeloosheid genomen in de zin van een gemis aan temporele ordening. Zij kan uit meerdere elementen van Freuds betoog en dit van zijn collega's worden afgeleid.

Het gesprek op 8 november 1911

Wij zonderen enkele relevante elementen af uit de ruimere inhoud van het boven vermeld gesprek rond het thema „Over de Zogenaamde Ontijdelijkheid van het Onbewuste”. Dit gesprek had plaats tijdens een bijeenkomst van het Weens Psychoanalytisch Gezelschap op 8 november 1911 (Nunberg & Federn, 1967, vol. 3, p. 299-309). Het werd ingeleid met de referaten van Stekel en Reinhold en het werd afgerond met enkele slotbeschouwingen van Freud.

Het is ongetwijfeld op het diepere kentheoretische vlak dat Freud in deze slotbeschouwingen de atemporaliteit van het Onbewuste situeert. Freud acht een metapsychologische benadering van het probleem noodzakelijk en refereert in dit verband naar het schema van het psychisch apparaat in *Die Traumdeutung*. Hij legt verder uit dat wat men bestudeert, processen zijn die niet binnenin de systemen van het psychisch apparaat plaatsgrijpen maar tussen de systemen verlopen. Dit sluit in dat men het Onbewuste nooit direct kan kennen maar slechts langs zijn

manifestaties in het Bewustzijn en dus langs fenomenen die zelf niet tijdeloos zijn maar toelaten conclusies te trekken over de eigenschappen van de onbewuste processen.

Een geheel van indicaties (onder meer het feit dat condensatie mogelijk is) wijst volgens Freud in de richting van een systeem waarin het tijdselement geen enkele rol speelt.⁶ Van de andere kant schijnt dit systeem wel iets te laten zien dat lijkt op wat wij met betrekking tot objecten ruimtelijkheid noemen. Zo is er onder andere het eigenaardige fenomeen dat verschillende contradictorische tendensen naast elkaar kunnen bestaan en werkzaam zijn.⁷

De twee complementaire inferenties van enerzijds de tijdeloosheid en anderzijds de ruimtelijkheid van de onbewuste processen brengen Freud tot zijn finaal besluit dat hij duidelijk in een kentheoretisch kader formuleert. Indien de filosofen staande houden, aldus Freud, dat de concepten van tijd en ruimte noodzakelijke vormen van ons denken zijn, dan leert het voorfilosofisch denken ons dat het individu de wereld beheerst bij middel van twee systemen, waarvan er een is dat enkel functioneert in termen van tijd, het andere enkel in termen van ruimte.

Wanneer wij Freuds conclusies nu bekijken binnen de bredere samenhang van dit gesprek, dan tekenen zich de volgende convergenties af.

Wat Freud formuleert als het enerzijds tijdeloos anderzijds ruimtelijk functioneren van het Onbewuste, werd door Reinhold beschreven als een „gemis aan engte”, aan temporele omvangsbegrenzing.⁸ Terwijl het Bewustzijn één na één de voorstellingen voor zich laat defileren, is het Onbewuste integendeel gekenmerkt door het gelijktijdig werkzaam zijn

⁶ Freud geeft de volgende opsomming van indicaties van tijdeloosheid: 1. de verkeerde oriëntatie van de dromen in de tijd (Federn), waarbij heden, verleden en toekomst ononderscheiden en één zijn (Spielrein); 2. het feit dat condensatie mogelijk is (Federn); 3. de afwezigheid van de effecten van het voorbijgaan van de tijd; 4. de gehechtheid aan de objecten, een trek door Tausk op een geslaagde wijze verbonden met de drift; 5. de karakteristieke tendens van de neurotici om gefixeerd te geraken.

⁷ Een tweede indicatie van zogenaamde ruimtelijkheid is, volgens Freud, het feit dat eenzelfde psychische inhoud totaal verschillende effecten op de patiënt heeft, al naargelang men hem deze inhoud mededeelt, of hij zich die zelf herinnert, wat op verschillende localisaties schijnt te wijzen. — In de hier besproken ruimtelijkheid ziet Freud de wortel van het ruimteconcept, zoals later in een compacte nota van de auteur zal blijken (Freud, 1941, p. 300).

⁸ In een poging om de problematiek thematisch af te grenzen en conceptueel te ordenen, had Reinhold, onder andere de idee aangebracht van „engte”, typisch voor het Bewustzijn dat één na één de inhoudsvoorwerpen voor zich laat defileren. Tijd genomen in die zin acht Reinhold niet toepasselijk op het systeem Onbewuste waar de mentale processen samen bestaan. Zo bezien kan het Onbewuste — aldus spreker — enerzijds tijdeloos anderzijds ruimtelijk worden genoemd, wanneer men ruimtelijkheid in de betekenis van het naast-elkaar-bestaan als beeldspraak opvat.

van naast elkaar bestaande, onderling onafhankelijke inhouden. Evidentie daarvoor kan ons inziens gevonden worden in bepaalde vormen van condensatie, bij voorbeeld compositie beelden, waarin verschillende zelfs contradictorische voorstellingen tegelijk het Bewustzijn binnendringen.

Meteen raken wij een punt dat zowel door Freud als Federn wordt vermeld als een indicatie van de tijdeloosheid van het Onbewuste: het feit dat condensatie mogelijk is.⁹ Deze mogelijkheden voorwaarde komt neer op een volledige overdraagbaarheid van energie, waarbij een voorstelling zich het volle affect van andere voorstellingen kan toe-eigenen en zich aldus aan die andere kan substitueren. Niet zelden krijgt zij dan een kenmerk van overdreven intensiteit. Dat condensatie „tout court” een radicale wortel van tijdeloosheid is, vatten we pas goed in contrast met de werkingsmodus van het Voorbewuste-Bewustzijn die temporaliteit genereert. Tijdens een bewust proces worden de voorstellingsgegevens, dank zij overbezetting met aandacht, tijdelijk door het ik vastgehouden en, langs hun kwalitatieve karakteristiek (bij uitstek verzekerd door het woordbeeld in het geval van de interne perceptie), de ene na de andere in de focus van het Bewustzijn geplaatst.¹⁰ Daardoor verkrijgt elk voorstellingsmoment, dat tegelijk een vaste en toch enigszins gewijzigde constellatie van het ik onderstelt, een eenmalige en onvervangbare positie in een context. En dat is iets wat slechts in tijdstermen kan beschreven worden: in termen van onomkeerbare opeenvolging.

Zo vervoegen wij een element dat herhaaldelijk in het gesprek van 8 november 1911 aan bod komt: de idee van tijd, opgevat in Kantiaanse zin, als apriori-vorm van de perceptie. De ervaring van de waarnemingsakt zelf is een ervaring van voorbij-gaan: ik kan inderdaad slechts het ene na' het andere waarnemen. Welnu, de apriori-vorm van de onbewuste mentale activiteit schijnt van een andere aard te zijn: hij is niet van de aard van een voorbij-gaan. Het wensen in ons, zegt Sachs, gaat immer voort zijn gang, ononderbroken en onafhankelijk van de tijd.¹¹ Wensvervullende „presentificatie,” is het inderdaad wat de eigen

⁹ Federn had in zijn interventie onderstreept dat de manifestaties van het Onbewuste, meer bepaald de infantiele ervaringen, hun uitdrukking vinden onder vorm van een tegenwoordige tijd. Hier raakt men, volgens hem, aan de hallucinatorische kwaliteit van het Onbewuste. Het ontbreken van het tijdsbesef noemt hij een voorafgaandelijke voorwaarde voor condensatie.

¹⁰ Dit inzicht in de vorm van verloop eigen aan de bewuste processen is gebaseerd op meerdere teksten van Freud, in het bijzonder op Freud, 1950b, p. 360-365, p. 368.

¹¹ Sachs had het onderscheid gemaakt tussen enerzijds het abstract tijdsbegrip als

gerichtheid van het onbewuste leven uitmaakt. De daartoe geëigende structuur van de onbewuste mentale akt kan men „ruimtelijk” noemen in zoverre zij de voorstellingsgegevens als „partes extra partes” behandelt: zo is het mogelijk dat de affectieve energie zich volledig heeft verplaatst zonder dat zij iets van haar vorige posities „retineert” (condensatie); zo kunnen tegengestelde wensimpulsen als vervuld worden voorgesteld, naast en onafhankelijk van elkaar, en desnoods simultaan.

Atemporaliteit als eigenschap van het Onbewuste, resp. het Es

Confirmatie van deze radicale zin van atemporaliteit vinden wij in Freuds werk *Das Unbewusste* (1915b, p. 186-189), meer bepaald in zijn beschrijving van de eigenschappen van het systeem Onbewuste. Daarbij gaat hij uit van wat hij als de kern van het Onbewuste specificeert: driftrepresentanten die hun cathexis zoeken te ontladen, bestaande naast elkaar, zonder elkaar te beïnvloeden noch met elkaar in tegenpraak te komen, gebeurlijk resulterend in een compromis. In het licht van dit kernfacet, dat wij — na studie van het boven behandeld gesprek — „ruimtelijkheid” kunnen noemen, wordt een aantal eigenschappen die Freud in *Das Unbewusste* op negatieve wijze formuleert, inzichtelijk: afwezigheid van negatie, van twijfel, van zekerheidsgraden. Terugkerend op het topisch- economisch kernfacet beklemtoont Freud er de energetische zijde van: de grote mobiliteit van de energiebezettingen, waardoor een voorstelling haar volle energie op andere kan overdragen (verplaatsing), en waarbij een voorstelling zich de energie van vele andere kan toeëigenen (condensatie). Herinneren wij eraan dat wij in die werkingsmodus van het Onbewuste een radicale wortel van atemporaliteit hebben gezien. De atemporaliteit wordt door Freud in *Das Unbewusste* op negatieve wijze geformuleerd. De processen van het Onbewuste zijn tijdeloos, dit wil zeggen zij zijn niet geordend volgens de

vorm van de waarneming, door hem nog het metafysisch tijdsconcept genoemd, en anderzijds het concreet empirisch begrip van een meetbare tijd. Spreekt hij zich niet eenduidig uit over de al of niet toepasbaarheid van het empirisch tijdsbegrip op het Onbewuste, hij laat niet de minste twijfel betaan over de atemporaliteit van het Onbewuste in metafysische zin. In de eerste metafysische betekenis, zegt Sachs, is het Onbewuste onsterfelijk en tijdeloos, vermits het Onbewuste enkel kan wensen en tot niets anders in staat is. In dezelfde zin heeft Schopenhauer de wil gekarakteriseerd als zijnde onsterfelijk en eeuwig. Het wensen in ons gaat immer voort zijn gang, ononderbroken en onafhankelijk van de tijd. — Sachs vergelijkt hier dus de wezensaard van het Onbewuste, het wensen, met de metafysische zijnsgrond die Schopenhauer aan de fenomenale orde onderstelt, met name de wil opgevat als een blinde vitale kracht.

tijd en zij zijn onveranderbaar door het verloop van de tijd; zij hebben in het geheel geen betrekking op de tijd. Aansluitend, zegt Freud dat de onbewuste processen even weinig rekening houden met de realiteit; hun lot hangt slechts af van hun sterkte en van hun onderwerping aan de eisen van de lust-onlust-regulering. Steeds opnieuw stellen wij vast dat de eigenschappen die Freud negatief, als het gemis van de kenmerken eigen aan het bewuste leven beschrijft, verheldering ontvangen vanuit hun positief geformuleerde metapsychologische onderbouw.

Wat wij komen te zeggen, kunnen wij grosso modo herhalen voor Freuds (1933, p. 73-75) latere beschrijving van de karakteristieken van het Es. Hier krijgt het energetisch kernfacet een nog sterkere klemtoon. Freud noemt het Es een chaos, een heksenketel vol ziedende excitaties. En verderop in de tekst lezen wij: „Driftbezettingen die om ontlading zoeken, dit is, in onze visie, alles wat er is in het Es”. Binnen deze context treffen wij de bijzonder markante passage over tijdeloosheid aan, waarmee wij onze problematiek hebben aangevat en waarvoor wij de lezer terug naar de inleiding verwijzen. Op de daar gerezen deelp Problemen hopen wij in onze conclusies enig antwoord te geven.

De apriori-vorm van het bewustzijnsleven versus de eigen „vorm” van de onbewuste mentale akt

Indirect, maar meer gepreciseerd tekent zich Freuds notie van tijdeloosheid af uit enkele formuleringen van de eigenschappen van het bewuste leven.

In *Jenseits des Lustprinzips* van 1920, waar Freud handelt over de genese van het systeem Perceptie-Bewustzijn, beschrijft hij dit systeem als het gedeelte van het psychisme dat door zijn voortdurend contact met de buitenwereld zo soepel is geworden dat het een eigenschap van permanente ontvankelijkheid heeft verkregen. Naast het ontvangen van de excitaties acht Freud het een even grote opdracht voor dit systeem de levende kern van het psychisme te behoeden voor vernietigende prikkels. Dit nu is gerealiseerd op een tweevoudige wijze: ten eerste, door een soort scherm dat slechts een gedeelte van de prikkeling doorlaat, ten tweede — en dit is het belangrijke punt — door de particuliere werkingswijze van dit systeem zelf, nl. het interrupt functioneren ervan. Onze abstracte voorstelling van tijd, zegt Freud, schijnt ontleend aan de werkingswijze van het systeem Perceptie-Bewustzijn en schijnt te beantwoorden aan onze autoperceptie. Deze functioneringswijze constitueert misschien een andere wijze waarop een scherm wordt geboden tegen stimuli, aldus de auteur. Voegen wij daaraan toe dat de

functioneringswijze van het mentaal apparaat de enige bescherming vormt tegenover interne excitatie, waartegenover geen protectief schild bestaat (Freud, 1920, p. 26-29).

Dezelfde gedachten vinden wij terug in *Das Ich und das Es* van 1923 en in *Die Zerlegung der Psychischen Persönlichkeit* van 1933. Maar wellicht wordt de oorsprong van het tijdsbegrip het uitdrukkelijk en uitvoerigst behandeld in een geschrift van 1925, *Notiz über den Wunderblock*. Men stelle zich een gebruikswijze van de zogenaamde wonderblok¹² voor, waarbij men met de ene hand op het notablokje schrijft, terwijl men met de andere hand regelmatig het oppervlak optilt. Het afwisselend verschijnen en verdwijnen van het schrift is te vergelijken met het opflikkeren en verdwijnen van het Bewustzijn tijdens het waarnemingsproces. Juist zoals het schrift slechts zichtbaar is, wanneer er contact is tussen het oppervlak en de wasblok, zo ook is er slechts bewuste perceptie, telkenmale het Onbewuste¹³ het systeem Perceptie-Bewustzijn met energie gaat bezetten. De periodische niet-prikkelbaarheid van het Bewustzijn, de discontinue wijze van functioneren van het systeem Perceptie-Bewustzijn, ligt volgens Freud aan de oorsprong van het tijdsconcept. Hier wordt het overduidelijk dat Freud het tijdsconcept geworteld ziet in de temporele aard van de mentale akt zelf. Vele elementen van deze visie zijn reeds aanwezig in het postuum gepubliceerd geschrift van 1885, *Das Entwurf*, waar Freud (1950b, p. 358) dezelfde gedachte vrij eenvoudig maar zeer sprekend formuleert met de woorden: bewust nadenken vraagt tijd.

¹² Het oppervlak, dat slechts met de bovenste rand aan de wasblok vastgehecht is, bestaat uit een dunne doorschijnende celluloidlaag met daaronder een dunne laag doorzichtig wasachtig papier. Men schrijft met een scherp voorwerp op de celluloid-oppervlaktelaag (het scherm van het Perceptiesysteem) die slechts als bescherming dient voor de dunne laag wasachtig papier (het eigenlijk systeem Perceptie-Bewustzijn). Op de plaatsen waar men schrijft wordt de onderste wasachtige oppervlaktelaag nauw aangedrukt tegen de donkerbruine wasblok (het mnemisch systeem), waarin de groeven ontstaan. Op deze enge contactplaatsen zijn de groeven zichtbaar doorheen het doorschijnend oppervlak als donker schrift tegenover het witachtig celluloid. Zodra men het dubbel oppervlak optilt, wordt dit nauwe contact verbroken en verdwijnt de zichtbaarheid van het schrift (Freud, 1925a, p. 227-232).

¹³ In *Die Verneinung* (Freud, 1925b, p. 238) luidt het dat het *Ik* periodisch kleine bezettingskwantiteiten naar het perceptiesysteem stuurt, langswaar het externe stimuli verzamelt, om zich telkens, na een dergelijk tastend vooruitstoten, weer terug te trekken. Met betrekking tot dit verwisselbaar gebruik van de noties Onbewuste en *Ik* volstaan wij met de volgende bemerkingen. Deze twee ongeveer gelijktijdige geschriften onderstellen reeds de tweede topiek, waarin het *Ik* als ten dele onbewust wordt beschouwd. Bovendien wordt het *Ik* in de context van de tweede topiek, in een genetisch perspectief, beschreven als ontstaan uit het (onbewuste) *Es* door het contact met de buitenwereld en de eerste objectrelaties.

Uit het feit dat Freud het goed-in-de-tijd-gespatieerd verloop exclusief¹⁴ toeschrijft aan het bewuste leven, kan afgeleid dat de onbewuste mentale activiteit noodzakelijk een andere vorm van verloop moet hebben. Deze vorm wordt bepaald door de tendens van meerdere driftimpulsen om zich, naast en onafhankelijk van elkaar, ja, desnoods simultaan, als vervuld voor te stellen, en dit langs de kortste weg, dank zij energiecondensatie.

DE ONVERANDERLIJKHEID VAN DE ONBEWUSTE PROCESSEN

Het tweede deelaspect van de notie tijdeloosheid, het onveranderd bewaard en werkzaam blijven van de onbewuste processen, is een basisgedachte die constant aanwezig is in Freuds werk.

Eerste indicatie en eerste verklaringsschema van de onveranderlijkheid van het Onbewuste

Reeds in een nota van 1892, door Freud toegevoegd aan zijn vertaling van de lessen van Charcot, onderkennen wij een indicatie van onveranderlijkheid die zich als een vrij eenvoudig constateerbaar feit aandient. Het onderzoek met de hypnose wijst uit dat de kern van de hysterische aanval bestaat in de hallucinatorische herleving van een scène die van betekenis was voor het ontstaan van de ziekte. Het is deze scène die zich openlijk manifesteert in de fase van de passionele houdingen, maar zij is ook aanwezig wanneer de aanval tot motorische verschijnselen beperkt is (Freud, 1892-94, p. 137). Weldra zal Freud (1893, p. 9) — in die *Vorläufige Mitteilung* — deze etiologische visie uitbreiden tot het hysterisch symptoom over het algemeen, of dit nu een aanval of een permanente stoornis is. En hetzelfde etiologisch schema krijgt in *Die Abwehr-Neuropsychosen* (1894, p. 45-61) een nog bredere toepassing op de verschillende defensieneurosen.

In al deze gevallen blijkt dat de traumatische scène die aan de basis ligt van het symptoom, onveranderd is bewaard, met een wonderlijke frisheid en met de volheid van haar affectieve kleur, zonder dat de

¹⁴ De exclusieve wijze waarop Freud het tijdsaspect aan het bewuste leven toekent, blijkt reeds uit zijn slotbeschouwingen tijdens het gesprek op 8 november 1911 (Nunberg & Federn, 1967, vol. 3, p. 308). Hetzelfde accent is aanwezig in een passage van *Jenseits des Lustprinzips* van 1920. „... onze abstracte voorstelling van tijd schijnt volstrekt gederiveerd te zijn van de wijze van werken van het systeem *Perceptie-Bewustzijn* en te beantwoorden aan een perceptie zijnerzijds [een autoperceptie] van deze werkwijze” (Freud, 1920, p. 28). De hier besproken nuance ligt in meerdere teksten van Freud verrat, bij voorbeeld in een brief van 1938 aan M. Bonaparte (Jones, 1957, vol. 3, p. 466).

patiënt ervan weet heeft, totdat zij in een toestand van hypnose terug oprijst met een onverminderde klaarheid als een recent gebeuren. Gelukt het de patiënt deze scène, met al het affect eraan verbonden, opnieuw te beleven en aan zijn belevingen woorden te geven, dan pas verdwijnt het symptoom. Het moet dus inderdaad die scène zijn geweest die de blijvend-actuele verwekker en directe oorzaak was van het symptoom.

In het kader van deze bevindingen wordt de gedachte van onveranderlijkheid op een negatieve wijze geformuleerd als: datgene wat, als gevolg van afsplitsing tegenover het bewuste leven, de normale slijtageprocessen niet heeft ondergaan, met name emotionele ontlading en associatieve integratie (Freud, 1893, p. 8-11). Samen met de ontwikkeling van de techniek zal de eerste mogelijk geachte modus van verandering, langs affectontlading en afreageren, geleidelijk aan belang verliezen ten overstaan van de tweede veranderingsmodus langs processen zoals associatieve correctie en integratie, inzicht, synthesevorming, overtuiging en dergelijke.¹⁵ Wat dus, als gevolg van defensieve isolering, aan de onbewuste processen ontbreekt is: associatieve elaboratie waardoor nieuwe structuren worden bezet, terwijl oude connecties in onbruik geraken (o.m. Freud, 1950b, p. 381-382; Freud, 1900, p. 553, voetnoot 1 en p. 577-578). Zie daar Freuds eerste verklaringsschema van de onveranderlijkheid van het Onbewuste.

Complexiteit en tijdsstructuur in de etiologie van de neurose — de „nachträgliche” verdringing

Is het juist dat de oudste indicatie van de notie onveranderlijkheid zich aandient als een vrij eenvoudig constateerbaar feit, toch is Freud van meetaf aan aandachtig voor die casussen die een complexer etiologisch beeld vertonen. In veel gevallen zijn er meerdere traumata die aan de basis liggen van een symptoom. Freud (1894, p. 49-50) spreekt in *Die Abwehr- neuropsychosen* van een „groep” gedissocieerde voorstellingen. En in *Studien über Hysterie* (1895, p. 288 v.v.) geeft hij ons een beschrijving van de innerlijke complexiteit en interne ordening van een dergelijke pathogene organisatie. Vanzelfsprekend rijst de vraag op welke de relatie tussen de verschillende etiologische momenten is en waar de hoofddeterminant moet worden gezocht. Welnu — dit moge de aanzet van het antwoord zijn — Freuds opvatting is essentieel deze van

¹⁵ Freud zal later zeggen dat hij de theorie van het afreageren heeft opgegeven, omdat zij niet bleek te kloppen met de feiten (Freud, 1926, p. 151).

een surdeterminatie, welke hij weldra, door zijn groeiend inzicht in de neurose, algemene geldigheid zal toeschrijven.

Reeds in het kader van de seductietheorie treffen wij een meertijdig etiologisch schema aan, dat tenminste twee goed onderscheiden momenten telt (Freud, 1896a, p. 166-167, voetnoot 2; 1896b, p. 212-213). In de vroege kindertijd heeft het subject een reële verleiding ondergaan, die op dat ogenblik nog weinig of geen seksuele gevoelens verwekt heeft en dus niet kon begrepen noch geïntegreerd worden. De seductie werd geheel passief en met een zekere ontzetting ondergaan. In de periode rond de puberteit zal de herinnering aan die seductie, naar aanleiding van een analoog vaak triviaal incident, een veel grotere affectontlading teweegbrengen dan eertijds de seductie zelf. Op een dergelijke aanval die van binnen komt is het ik niet voorbereid, zodat het slechts op een excessieve wijze kan reageren door verdringing.

Freud (1950a, p. 229-231, p. 233-238) heeft gepoogd het meertijdig etiologisch schema van de seductietheorie begrijpelijk te maken in termen van transcripties. De ingegrifte indrukken van de seductie hebben, als gevolg van de vertraagde seksuele rijping die typisch is voor de mens, niet tijdig de hogere vorm van transcriptie (in woorden) verkregen, waardoor zij bij een latere activering bedwingbaar worden, tot bewustzijn kunnen komen en geïntegreerd kunnen worden. Gebeurt het effectief dat zij rond de puberteit worden gereactiveerd, dan gaat dit, als gevolg van de seksuele rijping, met een sterke en tegelijk nieuwe affectontlading gepaard. In dit geval zou transcriptie in woorden een te grote onlustproductie teweegbrengen: het is alsof de onlust het denkproces nodig voor die transpositie verstoort.

Terugkerend tot de vraag welke de relatie tussen de verschillende etiologische momenten is en waar de hoofddeterminant moet gezocht, kan alvast het volgende gezegd.

Het eerste moment, dit van de reële seductie, wordt in het raam van de verleidingstheorie, ongetwijfeld voorgesteld als een noodzakelijke en zeer specifieke determinant. Toch wordt zijn rol niet gedacht volgens een puur causalistisch model, als het eenvoudig en onveranderd door- of nawerken van de indrukken van het verleden. Deze indrukken moeten immers op een later ogenblik worden herwerkt om tot pathogene effecten te leiden.

Het tweede moment, dit van de herwerking, wordt binnen de seductietheorie voorgesteld als een nieuwe beleving, een soort emotioneel begrijpen, dat door de seksuele rijping mogelijk is gemaakt. Maar dit soort begrijpen mag niet worden verward, zoals wel eens volgens een

intellectualistisch hermeneutisch model gebeurt, met de herinterpretatie van het verleden vanuit de noden en verlangens van het heden. De veelvuldige herinterpretatie van de levensgeschiedenis die wij van het dagelijks leven kennen, impliceert dat het verleden in een object-positie geplaatst wordt, wat een subject onderstelt. In het hier beschouwd geval integendeel staat de herleving van de seksuele scène op het punt te worden betekend in een subject-object relatie, maar deze vorm van transpositie mislukt, doordat zij met al te grote onlustdreiging gepaard gaat. Zij vindt slechts expressie in een scène die als het ware van buiten op het subject afkomt, welke hij passief ondergaat, waarin hij weliswaar betrokken is, maar waartegenover hij zich niet vermogt te situeren.

Het fantasme als infantiele psychische realiteit

Eens Freud de seductietheorie gaat verlaten, dringt zich, op een eerste gezicht, een andere visie op betreffende de determinatie van het symptoom en de tijdsrelaties daarin. De kern van het symptoom zou wel bepaald zijn door de herinterpretatie van het verleden in het heden, ja mogelijk door een creatie vanuit het heden, zodat de hoofddeterminant in de actuele situatie moet worden gezocht. Welnu, dit is niet de visie van Freud. De auteur blijft de mening toegedaan dat er in en doorheen deze creaties en constructies een onbewuste onveranderlijke kern aanwezig is, die permanent werkzaam blijft.

Reeds in zijn geschrift over de dekherinnering, wijst Freud (1899, p. 318-319) nadrukkelijk op het feit dat de latere seksuele fantasieën van de adolescent die zich vermomd zoeken uit te drukken via een kinderscène, daartoe reële materialia uit het verleden gebruiken. In een noot bij zijn studie van de Ratteman geeft Freud aan deze realia dynamische wortels. Zoals een volk legendes en sagen opbouwt om zijn vroeg verleden te verfraaien, zo zou de adolescent seductiescènes creëren om zijn vroege seksuele activiteiten (masturbaties) een fijner karakter te geven. Hiermee is impliciet gezegd dat niet slechts de latere seksuele fantasieën van de adolescent maar ook vroegkinderlijke seksuele activiteiten vermomming behoeven. En expliciet voegt Freud (1909, 206-208, voetnoot 1) daaraan toe dat deze techniek om dekherinneringen te interpreteren (als veredelende fantasieën) niets afdoet van het bestaan van een vroegkinderlijke seksuele kern: bestaande uit seksuele verlangens, seksuele activiteiten en seksuele verhoudingen tot ouders, broers en zusters.

Toch is het pas in zijn studie over de Wolfman dat Freud het probleem van de tijdsstructuur in de etiologie van het symptoom

expliciet thematiseert en op een systematische wijze behandelt. Hij weerlegt de Jungiaanse visie ter zake als zou de neurose haar oorsprong vinden in de taken en problemen van het heden en in de tendens van de neuroticus om deze te ontvluchten door regressief, via herinneringen en fantasmen, terug te haken op het verleden. Freud preciseert dat de regressie weliswaar een deel maar slechts een deel van de verklaring is. De teruggang naar het verleden is volgens hem voorbereid door wat hij de progressie noemt. Hieronder dient men te verstaan dat vroegkinderlijke fixaties zich in de loop van het leven hebben gemanifesteerd in psychische produkten die zich aan de leeftijd en de levenssituaties hebben aangepast (Freud, 1918, p. 53- 54).

De gehele bewijsvoering voor deze visie is gesteund op het feit van de kinderneurose. Het hoofdargument bestaat hierin dat elke neurose in de volwassenheid blijkt te zijn voorafgegaan door een stukje kinderneurose.¹⁶ De vroegkinderlijke etiologische scènes die men in de analyse van de volwassene ontdekt, blijken reeds hun pathogene effecten te hebben gehad in de kindertijd. De Grusha-scène bij voorbeeld die in de analyse van de Wolfman werd gereconstrueerd, heeft reeds in de kindertijd geleid tot een vlinderfobie.¹⁷

Onveranderlijkheid in het kader van de ziektegeschiedenis

Het is bepaaldelijk binnen de tweeledige notie fixatie-regressie dat de idee van de onveranderlijkheid van het Onbewuste en het begrip ziektegeschiedenis samen kunnen gedacht worden. Daartoe is het van belang binnen elke etappe van dit geschiedenisverloop het precieze punt van inwerking van het systeem Onbewuste aan te wijzen en de specifieke manifestatie van atemporaliteit nader te omschrijven en te onderstrepen.

– Een eerste onmisbaar moment in de ontstaansgeschiedenis van de

¹⁶ Freud, 1918, p. 54 v.v., p. 99. Zie nog Freud, 1916-17, p. 363-364. Dat dit inderdaad kan gezegd van elke neurose in de volwassenheid, wordt door Freud het uitdrukkelijkst gesteld in 1933, p. 147.

¹⁷ Tijdens de analyse blijkt de infantiele vlinderfobie een dekherinnering te zijn voor de volgende scène: Grusha knielt neer op de vloer, naast haar een emmer en een korte borstel uit een bundel twijgen; hij zelf (patiënt als klein kind) is daar ook en zij plaagt hem en geeft hem een uitbrander. Het feit dat deze scène spontaan door de patiënt wordt aangebracht en dat verschillende details erin een triviaal karakter hebben (emmer, borstel) wijst op de reële basis van deze scène. Haar vroegtijdige pathogene werking (onder vorm van fobieën, o.a. de vlinderfobie) laat vermoeden dat zij de herleving is geweest van de oerscène (observatie en verstoring door het kind van de rectale parentale coïtus) en tot castratieangst heeft geleid: hij urineerde op de grond en werd door Grusha met castratie bedreigd (Freud, 1918, p. 90-96).

neurose bestaat uit een fixatie van de drift, hetgeen betekent dat een drift of driftcomponent in zijn normale ontwikkeling geïnhibeerd wordt en in een meer infantiel stadium achterblijft. Waar Freud (1911, p. 67) dit eerste stadium in het Schrebergeval nog beschrijft als een passief achterblijven van de libido-ontwikkeling, stelt hij (1915a, p. 148) het in *Die Verdrängung* voor als bewerkt op een actievare wijze door een proces van oerverdringing. Dit proces bestaat hierin dat aan bepaalde representanten van de drift van meetaf de toegang tot het bewustzijn is onzegd, met het gevolg dat deze driftrepresentant onveranderd in het Onbewuste bewaard en de drift eraan gefixeerd blijft. Dit brengt mee dat de drift voortaan gebonden is zich in het bewustzijn uit te drukken op een middellijke wijze. Het is wegens een verband met dit oerverdrongene — een derivatie ervan of een connectie ermee — dat bepaalde inhouden uit het Bewustzijn worden verdrongen. Aldus komt het eigenlijke verdrongene of naverdrongene op zijn beurt in de greep van het Onbewuste te vallen, waar het onveranderd bewaard en werkzaam blijft (Freud, 1915a, p. 148).

– Een verdere implicatie van het onveranderd bewaard en werkzaam blijven van de onbewuste driftfixaties, bestaat erin dat zij niet slechts in het Onbewuste ingeschreven zijn, waardoor zij kunnen gereactiveerd worden, maar dat zij zelf een zekere energiebezetting bezitten, waardoor zij dynamisch actief zijn. Dit ligt ten andere in de notie „drift”-fixatie zelf besloten. Freud wijst erop dat het verdrongene, onttrokken als het is aan de bewuste invloeden, als het ware in het donker weelderig kan blijven voortwoekeren en er vele expressievormen aannemen. Zo ontstaan er tal van fantasmatische constructies (Freud, 1915a, p. 149; 1915b, p. 190-191). Dit geschiedt dank zij een proces dat niet van de aard is van een inferentie begeleid van woorden, maar van de aard van een versmelting van scènes, waarbij de chronologische relaties worden verwaarloosd. Het is niet ondenkbaar, zegt Freud, dat de Wolfman de oerscène heeft geconstrueerd uit een vroege oorspronkelijk onverschillige scène (op een warme zomernamiddag, toen het kind uit zijn slaap ontwaakte, waren beide ouders aanwezig, in het wit gekleed) en een latere observatie die een diepe indruk had gemaakt (cohabitatie bij dieren) (Freud, 1918, p. 58).¹⁸

– Wat de latere omvormingen van het primitief fantasma betreft, deze leiden tot formaties die beter passen bij de actuele situatie en ontwikke-

¹⁸ Zie reeds Freud, 1950a, p. 252, voor wat betreft de constructie van het fantasma door versmelting van scènes, waarbij de chronologische relaties worden verwaarloosd.

lingsfase van de persoon. Voor wie met het Wolfmangeval bekend is, vormt de reeks oerscène-Grushascène-episode met Matrona daar een treffend voorbeeld van. In deze reeks wordt de seksuele aantrekkingskracht van het liefdesobject verplaatst van de typische lichaamshouding (geknield in de oerscène) naar de bezigheid, nl. nederige arbeid,¹⁹ terwijl de passieve vrouwelijke instelling van het subject wordt vervangen door een meer mannelijk gedrag.²⁰ Het belangrijke punt met betrekking tot de onveranderlijkheid van het Onbewuste is de stelling dat al deze formaties in de grond transformaties van de oudste driftfixaties zijn, waarbij onder transformatie wordt verstaan het vervangen van een uitdrukking door een equivalente expressievorm. De hier bedoelde equivalentie schuilt in het aandeel van het systeem Onbewuste dat zich van een verscheidenheid van voorbewuste materialen bedient om dezelfde infantiele wens als vervuld voor te stellen. In het voorbeeld van de Wolfman is dit de homoseksuele relatie met de vader, die de heteroseksuele ontwikkeling blijft doorkruisen met inhibities en met anaal erotisme.²¹

– Een nieuw belangrijk moment in de ziektegeschiedenis dat andermaal de tijdeloosheid van het Onbewuste in het licht stelt is dit van de introversie (Freud, 1916-17, p. 374). Bij herhaalde frustratie van die seksuele tendensen die een normale ontwikkeling hebben ondergaan, wordt de libido teruggetrokken van de realiteit op het leven van de fantasie en de fantasmen, dus op iets dat van voorstellingsaard is. Zolang het driftleven georiënteerd bleef op de objecten uit de werkelijkheid was het aangewezen op een voortdurende aanpassing en verandering, maar eens het satisfactie zoekt langs fantasmatische constructies, waarin de oude driftfixaties nog steeds werkzaam zijn, heeft het tot op zekere hoogte een voor eens en altijd in zijn geheel gegeven onveranderlijk voorwerp gekregen.

– Indien de terugweg naar de realiteit via sublimatie niet mogelijk is, ondergaat de libido een regressie in de richting van de oude eens

¹⁹ Dit blijkt uit de episode met Matrona (hij wordt onweerstaanbaar heftig verliefd op een boerenmeisje dat, geknield bij een waterplas, bezig is kleren te wassen). Zijn later compulsief liefdesgedrag heeft steeds betrekking op meisjes van nederige afkomst (Freud, 1918, p. 91 v.v.).

²⁰ Een tendens daartoe is reeds merkbaar in de Grushascène: hij urineerde op de grond (Freud, 1918, p. 93). — Bemerkt dat de subject-object relaties in primitieve scènes verwisselbaar zijn. Blijkt dat in het fantasieleven van patiënt de passieve instelling domineert.

²¹ Zowel de voorkeur voor de geknield lichaamshouding van het liefdesobject als de vrouwelijke instelling van de patiënt (aangenomen in de oerscène) blijven hinderend voor een normaal heteroseksueel liefdesleven (Freud, 1918, p. 41, p. 91 v.v.).

voorbijgestreefde satisfactievormen, waaraan de drift ten dele gefixeerd bleef en waarvan het leven van de fantasmen de manifestatie was. Het is precies door de haar inherente intrinsieke band met de fixatie dat de regressie de werkzaamheid van tijdeloze affectieve patronen insluit. Dit wordt bijzonder duidelijk in die gevallen waar regressie intreedt, juist op een moment dat de normale seksuele tendensen niet alleen niet worden gefrustreerd maar op het punt staan hun vervulling te vinden (Freud, 1912b, p. 233-234). Daar wordt de krachtige aantrekking die van de oude driftfixaties uitgaat, ten volle manifest. Regressie is dus niet te beschouwen als een soort archaïsche taal, of om termen van Freud (1914a, p. 65) te hernemen, een soort „seksueel jargon” om recente problemen en actuele conflicten uit te drukken. Zij is essentieel een libidinale aangelegenheid en omwenteling: het terug innemen van infantiele driftposities die effectief tot de libidogeschiedenis hebben behoord en die nu aanzienlijk versterking krijgen.

– In zoverre de onbewuste infantiele begeerten aansturen op verwerking blijft hun nu geen andere keuze meer dan terug te keren in het bewuste leven onder vorm van een nieuwe vermomming: het symptoom. Het is ongetwijfeld dit moment dat het scherpst een merk van herkomst draagt, omdat thans de macht van het Onbewuste aanzienlijk is versterkt en het onbewust voorstellingsleven tot zijn oudere vormen ontbonden is. De herkomst uit het Onbewuste is gekarakteriseerd door de herhaling. En deze wordt bijzonder treffend in het immer-weerterugkerend symptoom, dat veelal neerkomt op een vrij beperkt element (sensatie, gedachte) uit het actuele bewuste gedragsleven van het subject (Freud, 1916-17, p. 366). Bemerkenwaard is het feit dat het actueel extern karakter van het symptoom reeds op zichzelf een uitstekende vermomming is van de interne realiteit. Deze vermomming staat in dienst van het Ik, maar zij heeft een diepere grond in de wensvervullende „presentificatie” die de eigen expressiemodus van het Onbewuste vormt. Een sprekende illustratie hiervan is de herhaling in de overdracht (o.m. Freud, 1912a, p. 107-108; 1914b, p. 150 v.v.).

– De onbewuste onbekwaamheid en onwil om de driftfixaties los te laten worden, in de evolutie van Freuds denken, meer en meer in verband gebracht met de herhalingsdwang en worden in een bepaald geschrift de weerstand eigen aan het Onbewuste genoemd (Freud, 1926, p. 159-160). Daar waar de therapie er niet in gelukt de wensvervullende beleving van tegenwoordige realiteit om te buigen in herinnering (of overtuiging aangaande het verleden) en eindeloos verder op de herhaling stuit, ziet Freud zich genoodzaakt een beroep te doen op een

laatste verklaring. Naast het sterk vermogen tot fixatie, de ongewoon grote kleverigheid van de libido, onderstelt hij een factor die buiten de libido ligt: een tendens tot fixatie aan het psychisch trauma, een tendens tot conflict en zelfdestructie, een tendens om terug te keren tot een toestand van volkomen inertie. Deze tendens acht Freud geworteld in de doodsdrijf en hiermee geeft hij aan de onveranderlijkheid van het Onbewuste haar meest ultieme fundering: deze moet gezocht in de natuur van het driftleven zelf (zie vooral Freud, 1937, p. 242 v.v.; 1940, p. 180-181).

BESLUIT

Tot besluit trachten wij de twee facetten van de notie atemporaliteit, gemis aan temporele ordening en onveranderlijkheid, in hun onderlinge samenhang te denken en de tijdsidee die Freud erin hanteert nader te preciseren. Zo komen wij tot een vollediger en juister begrip van de tijdeloosheid van het Onbewuste, dat verdere implicaties heeft: het werpt licht op de tijdsdimensie in de therapie, het biedt vooral een originele toegang tot de wezensaard van het Onbewuste zelf.

Atemporaliteit als totaalconcept

Om de notie tijdeloosheid in haar totaliteit te vatten, gaan wij uit van het laatst behandeld facet, de onveranderlijkheid van de onbewuste processen. Negatief gezien, zo luidt alvast onze conclusie, is het Onbewuste zeker niet het bestaan van een mentale zone met een starre onveranderlijke inhoud. Het Onbewuste is, zoals Reinhold terecht heeft opgemerkt, een historische entiteit (Nunberg & Federn, 1967, vol. 3, p. 301). Het komt tot stand op een bepaald ogenblik in de driftgeschiedenis van het subject en zijn inhoud wijzigt met de lotgevallen van de drift. Het is de duistere plaats waar het verdrongene weelderig kan blijven voortwoekeren en er vele expressievormen aannemen. Is dit zo, dan moet de tijdeloosheid van het onbewuste veeleer gezocht worden in het type werking eigen aan die verborgen woekerplaats en in zijn archaische kern van inhoudelijke aard.

In acht genomen de locus van de atemporaliteit in het mentale leven, wordt de noodzaak van een breed verklaringsschema duidelijk. Freuds eerste vrij eenvoudige verklaring van onveranderlijkheid door isolering, als gevolg van defensieve dissociatie, wordt met reden opgevolgd door een meer complexe dieper gravende verklaring, waarin tevens aan de aantrekkingskracht van infantiele driftfixaties een hoogst belangrijke rol wordt toebedeeld. Is het juist dat de isolering van een voorstelling ten

overstaan van andere bewuste inhouden de associatieve integratie belet en daarmee de slijtage verhindert, het is even waar dat de aantrekking van mentale inhouden door infantiele driftfixaties geen geslaagde integratie kan worden genoemd. Wel worden er door die aantrekking nieuwe structuren gevormd, maar deze zijn veeleer conglomeraten dan synthesen. Is er in het Onbewuste geen slijtage, er is evenmin creatie; wel is er transformatie in nieuwe expressievormen die geen wezenlijke mutatie inhoudt.

De genoemde mechanismen, defensieve dissociatie en driftfixatie, die beide worden ingeroepen ter verklaring van de onveranderlijkheid van het Onbewuste, kunnen ten andere moeilijk los van elkaar gedacht worden. Aan de basis van de driftfixatie ligt een fundamentele splitsing, de oer- verdringing, die de eigenaardige werkingswijze van het Onbewuste mogelijk maakt, terwijl zij van de andere kant ook de ultieme conditie is voor een adequate functionering van het Bewustzijn.

Terugkerend naar een vraag, die in de inleiding van deze studie opgedoken is, achten wij een allereerste verduidelijking van de ontijdelijkheid van het oerverdrongene wenselijk. In haar hoedanigheid van vastheid en permanentie eigen aan de grondstructuren en mogelijkheidscondities van om het even welke vorm van dynamisch leven, krijgt zij ongetwijfeld een bredere en positievere inhoud dan de atemporaliteit van het naverdrongene.

Wat de hoofdthematiek van ons onderzoek, de atemporaliteit van het naverdrongene betreft, kan concluderend het volgende gezegd. Al de driftfixaties die in de loop van de ontwikkeling ontstaan, delen in de werkingswijze van de oudste infantiele wensen. Zij zijn actief naar de modus welke typisch is voor die driftvertegenwoordiging die nooit vertaald geworden is in termen van hogere systemen, in woorden, en die de drift diensvolgens uitdrukt op een middellijke wijze, door voorstellingen en beelden, zonder dat die middellijkheid geassumeerd is, op de wijze van een wensvervullend in scène brengen, een onmiddellijke wensvervullende „presentificatie”.

Het lijkt ons hier de plaats om het zo pas besproken deelaspect, de onveranderlijkheid, in samenhang met het aspect, gemis aan temporele ordening, te denken. De algemene trend van het onbewuste leven, dat in de werking van de oudste driftfixaties deelt, kan als volgt geschetst. In de taal van de eerste drift-inscripties is er nog geen optatief, maar slechts tegenwoordige tijd, juister uitgedrukt wensvervullende onmiddellijkheid. Gezien er nog geen optatief bestaat, geen afstand tot het nu tot stand komt en zich derhalve nog geen begin van toekomstdimensie

ontplooit, is er ook geen articulatie, geen vaste ordening van de wensgedachten mogelijk; deze zoeken zich te uiten langs de kortste weg: naast en onafhankelijk van elkaar, dank zij een volledige energie-overdracht (condensatie), ja, desnoods simultaan (compromis). En waar er nog geen temporele ordening noch confrontatie van de wensgedachten plaatsgrijpt, wordt er uiteraard nog geen begin van een synthese gevormd die een werkelijke mutatie met terugwijzing naar het verleden zou mogelijk maken, maar slechts iets van de orde van een conglomeraat, een zogenaamd compromis. Vandaar dat het Onbewuste tot herhaling gedoemd is.

De dubbele tijdsidee besloten in het begrip atemporaliteit

Aansluitend bij dit totaalbeeld van de tijdeloosheid van het Onbewuste, stellen wij de vraag wat Freud precies onder de term „tijd” verstaat. Welnu, het is vrij duidelijk dat hij op de eerste plaats bedoelt: logisch geordende tijd, zijnde deze dimensie van ons bewustzijnsleven en onze ervaringswereld waarin de gebeurtenissen, indrukken, activiteiten in orde van opeenvolging verschijnen en in deze ordening een eenmalige en vaste plaats hebben. Het is intussen uitvoerig gezegd dat de mentale inhouden van het onbewuste leven niet ingeordend zijn in de chronologische tijd: zij verschijnen met een quasi hallucinatorische onmiddellijkheid. Het is ook voldoende uiteengezet dat de mentale akt zelf, wat zijn verloop aangaat, niet van de aard is van een onomkeerbare tijdsordening: in het Onbewuste is er niets dat voorbij-gaat. Deze radicale betekenis van het gemis aan temporele ordening komt zeer dicht te liggen bij Freuds eerste formulering van de onveranderlijkheid van het Onbewuste: het verdrongene ondergaat geen slijtage ondanks het [extern] verloop van de [chronologische] tijd.

Ofschoon de tijdeloosheid van het Onbewuste dus hoofdzakelijk slaat op de verhouding van het Onbewuste tot de chronologische tijd, hanteert Freud binnen zijn ideeën van ziektegeschiedenis, „Nachträglichkeit”, integratie en dergelijke impliciet een andere notie van tijd die eerder moet gedacht in termen van historiciteit. Het onbewuste leven is immers een historische organisatie waarin lijnen van betekenis onderkenbaar zijn en die op het bewust niveau vertaald van de aard van een verhaal, een geschiedenis blijkt te zijn. De vraag kan dus gesteld of er in het Onbewuste niet een soort geschiedenis plaatsgrijpt, zodat er van een historische tijd van het Onbewuste zou kunnen gesproken worden.

Welnu, bij het confronteren van de notie ziektegeschiedenis en het begrip de tijdeloosheid van het Onbewuste, is het ons geleidelijk aan

steeds duidelijker geworden dat het ontstaans- en ontwikkelingsverloop van de neurose in al zijn stadia de tussenkomst van meerder systemen onderstelt. Vandaar dat de vinger moet gelegd op die plaatsen en momenten in al deze stadia waarin het aandeel van het Onbewuste zich het best laat vatten. Is gebleken dat dit steeds de plaats is waar het Onbewuste zich beijvert en gebeurlijk van voorbewuste processen bedient om de oudste infantiele wensen als vervuld voor te stellen, de infantiele driftfixaties te „presentifiëren”. Het is in het ontstaan van infantiele driftfixaties dat de ziektegeschiedenis een beginpunt neemt en het is daar naartoe dat zij terugkeert, zij het langs een omweg van progressie en regressie. Tijdens deze omweg komen er slechts „transformaties” (in de expressievormen) maar geen echte syntheses noch werkelijke creaties tot stand. Dergelijk ontstaans- en ontwikkelingsverloop dat het stempel draagt van de herhaling, is veeleer van de aard van een lotsbestemming dan van de aard van een geschiedenis.

De algemene vraag of er in het Onbewuste een historische tijd bestaat, kan toegespitst worden op de typisch psychoanalytische notie „Nachträglichkeit”, die wij voor het eerst hebben ontmoet in het begrip „nachträgliche” verdringing. In dit begrip ligt de gedachte vervat dat het heden niet zonder meer door het verleden gedetermineerd wordt maar dat de ervaringen uit het verleden, vanuit de wensen en motieven van het heden, een zekere herwerking ondergaan. De gehele vraag is van welke aard die herwerking is. In het kader van Freuds theorie van de transcripties hebben wij gezien hoe een vroegkinderlijke ervaring (seductie), naar aanleiding van een recent en enigszins analoog incident, op het punt staat door het subject te worden be-tekend in een subject-object-relatie, maar door een te grote onlustproductie daarin mislukt. In plaats dat zij door de bemiddelende functie van het woord kan worden aangewezen, beheerst en geïntegreerd, vermag zij zich slechts uit te drukken in de zich aandienende betekenis van het recent gebeuren. In zover dit recent gebeuren inderdaad van de orde van een betekenis is, maar zich tegelijk als iets onbegrijpelijks en onafwendbaars voordoet en daardoor om een verdere interpretatie vraagt, kan het worden beschouwd als een middellijkheid die nog niet geassumeerd is, maar dank zij het psychisch lijden op voltrekking aandringt.

De notie „Nachträglichkeit” die uiteraard temporele implicaties heeft, komt niet zonder meer te vervallen nadat de theorie van de seductie en van de „nachträgliche” verdringing aan belang heeft ingeboet. De gedachte van „Nachträglichkeit” behoort immers tot de definitie zelf die Freud herhaaldelijk, in haast identieke bewoordingen,

van het fantasme geeft: wat op vroege leeftijd werd gehoord en pas later verstaan. De typische temporaliteit besloten in de „Nachträglichkeit”, namelijk het „(altijd)achteraf” van het „(altijd)reeds daar”, werd door Laplanche en Pontalis (1964, p. 1854) beschouwd als geworteld in een problematiek van oorsprong (van het individu, de seksualiteit, het geslacht). Zoals wij met een voorbeeld, dat Freud zelf aangeeft, hebben aangetoond, is het vatten binnen het concrete individuele leven van een dergelijke oorsprongsproblematiek (de oerscène in het geval van de Wolfman) niet van de aard van een inferentie begeleid van woorden (zoiets ... moet bij de ouders gebeurd zijn), maar van de aard van een versmelting van scènes. Het resultaat van die versmelting is een fantasmatische constructie, waarin de subject-object-posities verwisselbaar zijn. Het fantasme is uiteindelijk van de orde van een duale relatie die uiteraard omkeerbaar is.

Verdere ontwikkelingen en elaboraties binnen het imaginaire leven, aangepast aan de leeftijd en omstandigheden van het subject, zijn geen auto- kritische herwerkingen, maar slechts omkledingen (in progressieve zin) van meer primaire grondstructuren, waartoe zij terug (in regressieve zin) kunnen ontmanteld worden. Zodoende kan er in de regio van het fantasme niet van echte synthesevorming en creatie, met achterlaten van gedepasseerde structuren gesproken worden.

Implicaties: belichting van het temporalisatieproces in de therapie en verheldering van de wezensaard van het Onbewuste

Het zo juist ingewonnen inzicht in de dubbele tijdsnotie die Freud hanteert, brengt ons tot een beter en vollediger begrip van de tijdeloosheid van het Onbewuste en geeft ons ook enige idee van wat genese van tijd en temporalisatie in de therapie kunnen betekenen.

Middellijkheid die al dan niet geassumeerd is, dat bepaalt of er afstand tot het nu wordt genomen of integendeel hallucinatorische onmiddellijkheid ontstaat. Subject-object-posities die vast of verwisselbaar zijn, die liggen aan de grond van enerzijds onomkeerbare tijdsordering en anderzijds circulariteit. Bemiddelende verwijzing door het subject naar de eigen ervaringen en het eigen ideaalbeeld, dat betekent differentiatie van het verleden en de toekomst tegenover het heden. Indien integendeel de identificatie met de infantiele prototypen overheerst, dan zijn het verleden en de toekomst onophoudelijk de herhaling van het verleden.

Het is duidelijk dat de bewustmaking van het verdrongene binnen de therapie de afstandname tot het nu restaureert, de onomkeerbare

ordering van het verleden bevordert en de creatiemogelijkheden van de toekomst verhoogt. Blijft echter de vraag of de grond van de distantie tegenover het heden, het verleden en de toekomst, met name de bemiddelende verwijzing door het subject, niet een voorafgaandelijke voorwaarde is voor de bewustmaking zelf. Deze voorwaarde zou impliceren dat men tot op zekere hoogte afstand doet van die belevingslaag die niet in het woord kan opgenomen worden. Tot zover enkele suggestieve bemerkingen die elders meer uitvoerig werden uitgewerkt (Noterdaeme, 1980, p. 161-177).

Het hoofdpopzet van geheel deze studie was via de analyse van de tijdeloosheid van het Onbewuste dieper door te dringen tot de wezensaard van het Onbewuste zelf. Gemis aan afstandname tot het nu, in positieve termen geformuleerd, hallucinatorische onmiddellijkheid, gemis aan onomkeerbare ordening, geworteld in circulariteit, gemis aan synthese en creatie, wat neerkomt op herhaling, deze drie facetten van atemporaliteit voeren ons steeds weer naar de gedachte van een middellijkheid die als zodanig niet geassumeerd is. Deze middellijkheid is van de orde van het beeld dat niet be-tekent maar capteert.

REFERENTIES*

- Breuer, J., & Freud, S. (1893). Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene: Vorläufige Mitteilung. *Gesammelte Werke I*, 81- 98. On the psychological mechanism of hysterical phenomena: Preliminary communication. *Standard Edition II*, 3-17.
- Freud, S. (1892-94). Preface and footnotes to the translation of Charcot's Tuesday Lectures. *Standard Edition I*, 131-143.
- Freud, S. (1894). Die Abwehr-Neuropsychosen. *Gesammelte Werke I*, 59-74. The neuro-psychoses of defence. *Standard Edition III*, 43-68.
- Freud, S. (1895). Studien über Hysterie. *Gesammelte Werke I*, 77-312. Studies on hysteria. *Standard Edition II*, 311 p.
- Freud, S. (1896a). Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen. *Gesammelte Werke I*, 379-403. Further remarks on the neuro-psychoses of defence. *Standard Edition III*, 159-185.
- Freud, S. (1896b). Zur Ätiologie der Hysterie. *Gesammelte Werke I*, 425- 459. The aetiology of hysteria. *Standard Edition III*, 189-221.
- Freud, S. (1899). Über Deckerinnerungen. *Gesammelte Werke I*, 531-554. Screen memories. *Standard Edition III*, 301-322.
- Freud, S. (1900). Die Traumdeutung. *Gesammelte Werke II-III*, 626 p. The interpretation of dreams. *Standard Edition IV-V*, 627 p.

* Wanneer Freud in de tekst wordt geciteerd, verwijzen we steeds naar de *Standard Edition*.

- Freud, S. (1909). Bemerkungen über einen Fall von Zwangneurose. *Gesammelte Werke VII*, 381-463. Notes upon a case of obsessional neurosis. *Standard Edition X*, 153-318.
- Freud, S. (1911). Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides). *Gesammelte Werke VIII*, 240-320. Psycho-analytic notes on a autobiographical account of a case of paranoia (dementia paranoides). *Standard Edition XII*, 3-82.
- Freud, S. (1912a). Zur Dynamik der Übertragung. *Gesammelte Werke VIII*, 364-374. The dynamics of transference. *Standard Edition XII*, 98-108.
- Freud, S. (1912b). Über neurotische Erkrankungsstypen. *Gesammelte Werke VIII*, 322-330. Types of onset of neurosis. *Standard Edition XII*, 229-238.
- Freud, S. (1914a). Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung. *Gesammelte Werke X*, 44-113. On the history of the psycho-analytic movement. *Standard Edition XIV*, 3-66.
- Freud, S. (1914b). Weitere Ratschläge zur Technik der Psychoanalyse: II. Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten. *Gesammelte Werke X*, 126-136. Remembering, repeating, and working-through (Further recommendations on the technique of psycho-analysis, II). *Standard Edition XII*, 146-156.
- Freud, S. (1915a). Die Verdrängung. *Gesammelte Werke X*, 248-261. Repression. *Standard Edition XIV*, 143-158.
- Freud, S. (1915b). Das Unbewusste. *Gesammelte Werke X*, 264-303. The unconscious. *Standard Edition XIV*, 161-215.
- Freud, S. (1916-17). Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *Gesammelte Werke XI*, 482 p. Introductory lectures on psycho-analysis. *Standard Edition XV-XVI*, 463 p.
- Freud, S. (1917). Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre. *Gesammelte Werke X*, 412-426. A metapsychological supplement to the theory of dreams. *Standard Edition XIV*, 219-235.
- Freud, S. (1918). Aus der Geschichte einer infantilen Neurose. *Gesammelte Werke XII*, 29-157. From the history of an infantile neurosis. *Standard Edition XVII*, 3-122.
- Freud, S. (1920). Jenseits des Lustprinzips. *Gesammelte Werke XIII*, 3-69. Beyond the pleasure principle. *Standard Edition XVIII*, 3-64.
- Freud, S. (1923). Das Ich und das Es. *Gesammelte Werke XIII*, 237-289. The Ego and the Id. *Standard Edition XIX*, 3-66.
- Freud, S. (1925a). Notiz über den „Wunderblock“. *Gesammelte Werke XIV*, 3-8. A note upon the „mystic writing-pad“. *Standard Edition XIX*, 226-232.
- Freud, S. (1925b). Die Verneinung. *Gesammelte Werke XIV*, 11-15. Negation. *Standard Edition XIX*, 234-239.
- Freud, S. (1926). Hemmung, Symptom und Angst. *Gesammelte Werke XIV*, 113-205. Inhibitions, symptoms, and anxiety. *Standard Edition XX*, 77-175.
- Freud, S. (1933). Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *Gesammelte Werke XV*, 197 p. New introductory lectures on psycho-analysis. *Standard Edition XXII*, 3-182.
- Freud, S. (1937). Die endliche und die unendliche Analyse. *Gesammelte Werke XVI*, 59-99. Analysis terminable and interminable. *Standard Edition XXIII*, 211-253.

- Freud, S. (1940). Abriss der Psychoanalyse. *Gesammelte Werke XVII*, 67-138. An outline of psycho-analysis. *Standard Edition XXIII*, 141-207.
- Freud, S. (1941). Ergebnisse, Ideen, Probleme (London, June 1938). *Gesammelte Werke XVII*, 149-152. Findings, Ideas, Problems. *Standard Edition XXIII*, 299-300.
- Freud, S. (1950a). *Aus den Anfängen der Psychoanalyse — Briefe an Wilhelm Fliess*, Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887-1902. (M. Bonaparte, A. Freud, E. Kris, Eds.). London: Imago Publishing Co. Extracts from the Fliess Papers (1950[1892-1899]). *Standard Edition I*, 175-280.
- Freud, S. (1950b). Entwurf einer Psychologie. In *Aus den Anfängen der Psychoanalyse* (pp. 372-466). London: Imago Publishing Co. Project for a scientific psychology (1950[1895]). *Standard Edition I*, 283-397.
- Jones, E. (1955). *The life and work of Sigmund Freud* (Vol. 2). New York: Basic Books.
- Jones, E. (1957). *The life and work of Sigmund Freud* (Vol. 3). New York: Basic Books.
- Laplanche, J., & Leclaire, S. (1961). L'inconscient: Une étude psychanalytique. *Les Temps Modernes*, 17, n° 183, 81-129.
- Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (1964). Fantasma originaire, fantasmes des origines, origine du fantasme. *Les Temps Modernes*, 19, n° 216, 1833-1868.
- Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (1967). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Noterdaeme, Th. (1980). Aard en genese van de menselijke tijd beschouwd vanuit de tijdeloosheid van het onbewuste. In *Gedrag, dynamische relatie en betekeniswereld. Liber Amicorum Prof. J.R. Nuttin* (pp. 161-177). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Nunberg, H., & Federn, E. (Eds.). (1967). *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society* (vol. 3). New York: International Universities Press.
- Ricoeur, P. (1965). *De l'interprétation. Essai sur Freud*. Paris: Editions du Seuil.